

Mitrovits Miklós

A lengyel ellenzék gondolati evolúciója: az öngazgatástól a rendszerváltozásig

Élet és Irodalom

Mi a szerepe az értelmiségnek a társadalomban, olyan időszakokban, amikor a társadalom és a hatalom között feloldhatatlannak látszó ellentétek feszülnek? Amikor a hatalom kétes legitimációval rendelkezik, amikor a társadalmat erőszakkal fosztották meg az önrendelkezési jogától. A lengyel történelem bővelkedik az ilyen periódusokban. Mi a szerepe az értelmiségnek az ilyen történelmi szituációkban? Miközben a politikai gondolkodás a nemesi köztársaság mitizált demokratizmusával átitatott, miközben a modern lengyel nemzet idegen uralom alatt, felkelések sorozatával és a katolikus egyházzal szorosan összefonódva jött létre. Ahol az „állam” fogalma gyakran egybeesik az idegen hataloméval és az „igazi” lengyel „államiság”, a Rzeczpospolita csupán az emberek szívében él. Amikor a társadalmi változások kikényszerítése és a nemzeti felszabadítás összeolvad. Ez a kérdés foglalkoztatta a lengyel értelmiséget Mickiewicz-től Lelewellen és az emigráns Hotel Lambertben keresztül egészen a pozitivistákig, majd a függetlenség húszévesnyi intermezzója után az új generáció képviselőit is.

A hagyomány, a történelmi tradíciók, a nemzeti tragédiák és hőstettek erősen rányomták a bélyegüket a lengyel politikai gondolkodásra. De talán éppen ez a harcban edződött gazdag termőföld serkentette cselekvésre a XX. század értelmiségét is. Az új elnyomás, a szovjet típusú gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedés, az országra erőltetett szovjet szövetségi rendszer még a baloldali, marxista gondolkodó értelmiséget is idővel ellenzékkivé tette. A Szovjetunióból adaptált állampárti diktatúra és a társadalom igényeit figyelmen kívül hagyó kizsákmányoló rendszer távol állt attól az igazságos és demokratikus társadalomképtől, melyről sokan álmodtak a háború után Lengyelországban, és amelynek a tudatalattiban is erős gyökerei léteztek az emberek fejében. Ez az önszervezésen alapuló öngazgató társadalom, melynek modellje fokozatosan alakult ki a XIX. század folyamán a felkelések alatt (különösen 1863/64-ben) és a II. világháború földalatti lengyel államában.

Az idegen hatalommal szembeni XIX. századi magatartásformák, a lojalitás, a felkelés és a kiegyezés, a XX. század második felében a létező szocializmussal szemben a revizionista-reformer, a forradalmi és az evolucionista képében mutatkoztak meg. Mindhárom megközelítés a fennálló keretek megváltoztatására törekedett, a módszer volt különböző. A harc formái az elérendő cél érdekében folyamatosan változtak, a gondolkodó és tenni akaró értelmiségben lejátszódó gondolati evolúció éppen ezeken a stációkon keresztül vezetett. Eleinte a két egymással szöges ellentétben álló elképzelés, a revizionista-reformer, aki hitt abban, hogy a hatalom képes jó irányba átalakulni az ideológiának megfelelően, illetve a forradalmi nézetek uralták az értelmiséget. Az előbbiek az idősebb generáció tagjai, az állampárt tagjai, közgazdászok (Brus, Schaff), filozófusok (Kołakowski) és a szociológusok (Baumann), míg utóbbiak a forradalmi hévvel megáldott ifjabbak (Kuroń, Modzelewski) voltak.

1956 után Lengyelországban kedvező feltételek mutatkoztak a vélemények kifejtésére és megvitatására. Włodzimerz Brus például abban látta a reform lehetőségét, hogy a terv és a piac optimális egyensúlyának megteremtése és a döntések decentralizálása révén kellene demokratizálni a rendszert. De véleménye szerint a központi irányítás a szabályozott piaci mechanizmus alkalmazásával kénytelen szűkíteni a decentralizált döntések körét, hogy biztosítsa a népgazdaság terveiben megállapított felsőbbrendű célokat. A részleges piacosításról szóló nézeteit az egyre keményedő lengyel pártvezetés azonban nem akceptálta, sőt a hatvanas évek „reformjai” inkább a centralizáció erősítését tűzték ki célul. Annál nagyobb hatása volt a lengyel közgazdasáznak Magyarországon, ahol kiadták fő műveit, és az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmusban felismerhetőek Brus fő gondolati elemei.

Ezzel egyidejűleg a nyugatról beáramló lázadó ifjúsági kultúra és annak lengyel megfelelői mind a rockzene, mind a filmművészet területén óriási hatással voltak a háború után született nemzedékre. Lengyelország a szocialista tömb legszabadabb országa volt e tekintetben. Minden bizonnyal ez erősen hozzájárult ahhoz, hogy a lengyel fiatalságot nem kötötték az idősebbeket fogva tartó félelmek. Szabadon akart élni, tudni akarta az igazságot. Ezzel szemben Magyarországon, az ötvenhatos forradalom leverése és a megtorlás következtében szóba sem kerülhettek olyan kényes témák a rendszerrel vagy a Szovjetunióval kapcsolatban, mint Lengyelországban. A fiatal lengyel értelmiség egyre élesebb rendszerkritikát fogalmazott meg. Eltávolodtak az idősebbek revizionista-reformer álláspontjától és radikális változást akartak. Jacek Kuroń és Karol Modzelewski által megfogalmazott Nyílt levél a revizionizmussal ellentétben forradalmi alternatívát kínált. Kurońék abból indultak ki, hogy a hatalom monopol jellegű, nem képes változásokra. Ez a hatalom egy bürokratikus elit kezében van, amely kizsákmányolja a munkást annak érdekében, hogy a kiváltságait fenn tudja tartani. Brustól eltérően ők nem hittek a piac és a terv, valamint a centralizált és a decentralizált modell vegyíthetőségében. Vagy az egyik, vagy a másik. Forradalmi nyelven: mindent vagy semmit. A lázadó fiatalság lendületével átítatott program szerint az uralkodó bürokratikus elitet forradalmi úton meg kell dönteni, és egy öngazgatáson alapuló munkásdemokráciát kell létrehozni.

A körjük csoportosuló ellenzéki ifjúság és értelmiség abban látta a legfőbb feladatát, hogy az egyre mélyülő gazdasági-pénzügyi válságot immár politikai-legitimációs válságként tudatosítsa, és felmutassa a fennálló rendszerrel szembeni alternatívát, de legalábbis az aktív cselekvés útjait. Az ellenzéki gondolkodók nem akartak passzív alanyai lenni a világpolitika által rájuk kényszerített valóságnak, hanem aktív alakítóivá szerettek volna válni a társadalmuk jövőjének. Már Kurońék felismerték, hogy a politikai rendszer átalakítása nélkül nem lehetséges a gazdasági termelő- és elosztórendszereken változtatni. Ebben a tekintetben a rendszerváltás egyik fő gondolatának előfutárai voltak. Persze ők egyáltalán nem egy kapitalista átrendeződés kedvéért demokratizálták volna a fennálló politikai rendszert. Emellett korai előfutárai voltak a Szolidaritás mozgalomnak. Ők fogalmazták meg először világosan, hogy a munkások érdekeit politikai formába kell önteni, és a hatalommal szemben meg kell őket szervezni. Véleményük szerint ez az erő képes véghezvinni a forradalmat, megdönteni az elit uralmát, és a saját kezébe venni sorsa irányítását.

Így tekintettek az 1956-os magyar forradalomra is, ám most elkerülhetőnek tartották a szovjet katonai beavatkozást. Azzal számoltak, hogy a rendszer gazdaságilag kimerült, vagyis nincs annyi tartaléka, hogy engedményekkel élve akár a szovjet tankok segítségével is fenn tudja

tartani önmagát. Mint később Csehszlovákiában kiderült, tévedtek. Még mindig van elég extenzív energia a rendszerben, ha az sem elég, akkor nyugati kölcsönök és a szovjet gázmezőkből befolyó valuta segítségével lehet pótolni a hiányt. Majd csak 1980/1981-re derül ki, hogy már valóban nincs tartaléka a rendszernek és az elit már nem képes tovább megtartani engedményekkel a hatalmat.

1968-ban Lengyelország diákjai - a nyugati társaikat megelőzve - először mozdultak meg. Az illuzórikus követeléslistájukon szerepeltek a gazdasági önelszámolás és a vállalati öngazgatás elvén magvalósítandó gazdasági reformok. Szükségesnek tartották egy új szakszervezet létrehozását is. Követelték a bíróság teljes függetlenségét és az Alkotmánybíróság összehívását. E program egyedülálló volt a maga korában a szocialista tömbön belül. Valójában a lengyel ellenzékiesség úttörő szerepe itt válik világossá. A Gomułka vezette hatalom brutális válasza és számos revizionista emigrációba kényszerítése után pedig egyértelművé vált a revizionista irányvonal csődje. Később Adam Michnik ezt úgy fogalmazta meg, hogy a revizionizmus azért bukott meg, mert nem tudott igazán odaállni egyik oldal mellé sem. Márpedig az ilyen történelmi pillanatokban színt kell vallani.

Leszek Kołakowski az emigrációban - feladva korábbi álláspontját - megfogalmazta az értelmiség hosszú távú programját a Tézisek a reményekről és reménytelenségekről című esszéjében, amelyet néhány évvel később Michnik továbbfejlesztett az Újevolucionizmus eszméjévé. Kołakowski feladta a forradalmi megközelítés „mindent vagy semmit” elvét, és visszatért a reformpárti álláspontra, nem függetlenül egyébként a frankfurti iskola filozófusaitól (Marcuse, Habermas). Ám mindezt új megközelítésből tette: a változásokat alulról kell kikényszeríteni. Megállapította, hogy a rendszer merevsége attól függ, hogy a benne élő emberek mennyire vannak meggyőződve erről a merevségről. Vagyis azt állította, hogy ha a társadalom elhiszi, hogy képes hatást gyakorolni a rendszerre, akkor előbb-utóbb ezt meg is fogja tudni tenni. Kołakowskinak ezt a hegeliánus fordulatát osztotta később Michnik is, melynek végkövetkeztetése az volt, hogy egy társadalmi ellenállási mozgalom ellensúlyt képezhet, képes lehet korlátozni és tovább gyengíteni a rendszert. Michnik hangsúlyozta, hogy nem a párt számára, hanem az emberek számára kell programot adni. A párt számára a legjobb útmutató az alulról jövő nyomás. Az újevolucionizmus lényege, hogy a munkásságra támaszkodva kényszerítik rá a hatalmat a fokozatos változtatásokra. Végső soron ez a lengyel történelmi tapasztalatok alkalmazása volt a fennálló viszonyokra. Nem mellékes tény, hogy a lengyel II. János Pál pápa által meghirdetett egyházi társadalompolitika, a nem hívők felé való nyitás, a keresztény kultúra összetartó erejének hangsúlyozása is éppen azt a célt szolgálta a kelet-európai országokban, de elsősorban természetesen a katolikus Lengyelországban, hogy a társadalmat megszervezze és képessé tegye arra, hogy a hatalomra befolyást gyakoroljon.

Mindketten fontosnak tartották legyőzni az emberekben azt a félelmet, ami a szovjet reakciót illette. Kołakowski a Szovjetunió erkölcsi összeomlásában bízott, illetve abban a valósághoz közelebb álló tényben, hogy a lengyel pártvezetők érdeke is a függőség lazítása keleti szomszédaikkal. Michnik ebben a kérdésben pragmatistább álláspontot képviselt: ahogy Gomułka 1956-ban, úgy a jelenlegi vezetők is meg tudnak egyezni a szovjetekkel.

A II. világháború után Jaltában megalkotott új világrend, mely Európát hosszú távra kettéosztotta, a hidegháború elmélyülésével oda vezetett, hogy a kelet-közép-európai

országokat erőszakkal kiszakították a világgazdaságból. Ennek súlyos következményei a hetvenes években váltak nyilvánvalóvá: a térség leszakadt és kimaradt a technikai és technológiai megújulásból. A Gierek-korszak gazdaságpolitikája pedig csak növelte Lengyelország további leszakadását. Miközben a nyugati világ az egyre növekvő energiaárak következtében a technológiai újításokban találta meg a gazdasági növekedés felé a válságból kivezető utat, Gierek gigantikus nehézipari, energiaigényes és elavult (pl. szénbányászat) tervek megvalósításába kezdett. A vezetés ettől remélte, hogy a lengyel gazdaság képes lesz nyugaton is eladható termékek előállítására, és az így befolyt importbevételből fedezni tudják a hiányzó technológia beszerzésének költségeit. Hamarosan kiderült, hogy a tervnek semmilyen valóságalapja nincsen. A mezőgazdaság elhanyagolása és a korszerűtlen ipar támogatása következtében még súlyosabb lett a válság. A munkásság elégedetlensége, a hatalom brutális válasza (1970, 1976) lehetőséget adott az értelmiségnek, hogy megvalósítsa programját: a munkásság megszervezését a hatalommal szemben és rájuk támaszkodva változások kiharcolását. 1980-ban ennek köszönhetően jött létre a Szolidaritás mozgalom, melyben a lengyel történelmi hagyományok teljes tárháza fellelhető volt. Kiválóan ötvözték a XIX. századi felkeléspárti és kiegyezéspárti hagyományt, jelentős hatással bírt a katolikus egyház szervező ereje, valamint a földalatti állam önszervezési tapasztalatainak felhasználása. De a nemzeti szimbólumok középpontba állítása és a lengyel pápa karizmatikus személyisége is meghatározó volt.

Ekkor merült fel újra a politikai rendszer megreformálásának kérdése mint a gazdasági reformok előfeltétele. Michnik szerint a demokráciát kell szembeállítani a totalitáriánus rendszerrel, vagyis az adott politikai rendszer korlátjainak letörése nélkül nem lehetséges a gazdasági változások elérése. Nem mondta meg azonban, hogy milyen legyen az a reform. Szocialista, ahogy még Kurońék gondolták, és ahogy a munkások többsége is szeretne volna, vagy kapitalista? Ekkor azonban még a többség hitt egy baloldali fordulat lehetőségében, még ha nem is nevezték annak. A Szolidaritás programja egy „önkormányzó köztársaság” létrehozását tűzte ki célul, melyben a szakszervezeteknek jelentős jogosítványai vannak a gazdasági döntésekre.

Ezzel szemben azonban már 1981-ben megfogalmazódott a piacosításnak jóval nagyobb teret engedő, kevesebb korlátot tartalmazó program, mely Leszek Balcerowicz vezette munkacsoporthoz kötődik. A rendszerváltás után miniszterelnökké vált és az ún. sokkterápiát, vagyis a gazdaság liberalizálását levezető Balcerowicz szerint csak a decentralizáció minél szélesebb alkalmazása és a piaci törvények figyelembevétele segíthet az országnak túlélni a válságot. Természetesen nem volt reális esély arra, hogy egy ilyen programot akkor megvalósítson a kormányzat. Valószínűleg tömegtámogatása sem lett volna, mint ahogy nem volt a rendszerváltás után sem. Az viszont kétségtelen, hogy ez az elképzelés állt egyedül összhangban a világgazdaságban meginduló globalizációs folyamattal.

A hadiállapot bevezetése és a párt monopolhatalmának fenntartása katonai erővel elodázta csupán, de nem oldotta meg a problémákat. Időközben egyre világosabbá vált, és nem csak Lengyelországban, hogy bármilyen lesz is a gazdasági reform, nem kivitelezhető önállóan. Az adósságcsapdába került országok, elsősorban Lengyelország és Magyarország a Nemzetközi Valutalap és a Világbank segítségével nem boldogult. A nemzetközi pénzügyi szervezetek pedig radikális reformcsomagokat követeltek Latin-Amerikától Kelet-Közép-Európáig mindenhol.

A globálissá váló világ gazdaság tehát kikényszerítette, hogy a rendszerváltozásoknak liberális forgatókönyv szerint kell végbemenniük. Hiába volt korábban számos program a lengyel értelmiség asztalán, hiába szervezték meg - ebből a szempontból - a tízmillió tagot tömörítő Szolidaritást, a végeredmény ugyanaz lett, mint a semmilyen tömegmozgalommal nem rendelkező Magyarország esetében: liberális piacgazdaság, plurális parlamentáris demokrácia. Ebben a konstrukcióban nem volt helye az önszerveződő, öngazgató társadalmi szervezeteknek és végső soron a munkások zömére sem volt szükség.

A lengyel értelmiség meghatározó része tehát a társadalom és a hatalom harcában, a hagyományokat folytatva, a XX. században is a társadalom oldalára állva vállalta az ellenzéki szerepet. Gondolataikkal elől jártak a térségben. Számos ország, köztük Magyarország értelmiségének mutattak utat. Hogy a rendszerváltás során nem valósult meg az öngazgató eszméje, nem rajtuk múlt.